प्रकरण - II

नागरी स्थानिक संस्थांची कार्यपध्दती, उत्तरदायित्व कार्यतंत्र आणि वित्तीय प्रतिवेदन बाबींचा आढावा

प्रकरण II

नागरी स्थानिक संस्थांची कार्यपद्धती, उत्तरदायित्व कार्यतंत्र आणि वित्तीय प्रतिवेदन बाबींचा आढावा

2.1 प्रस्तावना

74व्या घटना दुरुस्ती अधिनियम, 1992 च्या अनुषंगाने महाराष्ट्र शासनाने विद्यमान मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 आणि महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती आणि औद्योगिक नगरी अधिनियम, 1965, मध्ये सुधारणा (डिसेंबर 1994) केल्या. स्वतःचा अधिनियम असलेली बृहन्मुंबई महानगरपालिका वगळता इतर सर्व महानगरपालिका, सुधारित (2011) महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 मधील तरतुदींनुसार शासित केल्या जातात. नगरपरिषदा आणि नगरपंचायती महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती आणि औद्योगिक नगरी अधिनियम, 1965 द्वारे शासित केल्या जातात.

2.1.1 राज्याची रूपरेषा

2011 च्या जनगणनेनुसार राज्यातील एकूण 11.24 कोटी लोकसंख्येपैकी 5.08 कोटी (45 टक्के) लोकसंख्या ही नागरी क्षेत्रातील होती. 2011 च्या जनगणनेनुसार राज्याची लोकसंख्या व विकासात्मक स्थिती **तक्ता 2.1.1** मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.1.1 राज्याची महत्त्वाची सांख्यिकीय माहिती

निर्देशांक	माहिती
लोकसंख्या	11.24 कोटी
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौरस किमी)	365
लिंग गुणोत्तर (शहरी) स्त्री:पुरुष	903: 1000
शहरी लोकसंख्या	5.08 कोटी
साक्षरता प्रमाण टक्केवारी (शहरी)	89.84
नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या	412
(i) महानगरपालिका	27
(ii) नगर परिषदा	245
(iii) नगर पंचायती	140
स्त्रोत: महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 2021-22, नगर विकास विभागाचा कामगिरी अर्थसंकल्प 2022-23	

2.2 नागरी स्थानिक संस्थांची संघटनात्मक संरचना

2.2.1 प्रधान सचिवांच्या अध्यक्षतेखालील नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, हा राज्य स्तरावर नागरी स्थानिक संस्थांसाठी नोडल विभाग आहे. महापालिका आयुक्त प्रमुखपदी असलेल्या महापालिका कार्यात्मकरित्या संबंधित निर्वाचित संस्थांना आणि प्रशासकीयदृष्ट्या नागरी स्थानिक संस्थांना प्रतिवेदन करतात. त्याचप्रमाणे, नगरपरिषदा आणि नगरपंचायतींचे मुख्य अधिकारी कार्यात्मकरित्या संबंधित निर्वाचित संस्थांना आणि प्रशासकीयदृष्ट्या आयुक्त आणि संचालक, महापालिका प्रशासन संचालनालय यांना प्रतिवेदन करतात.

नगर विकास विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली स्थानिक स्वयं-शासनाशी संबंधित धोरण तयार करताना शासनाला सल्ला देण्यासाठी, नगरपालिकांच्या सामान्य कामकाजावर देखरेख ठेवण्यासाठी आणि अंदाजपत्रक आणि योजना तयार करताना त्यांना साहाय्य करण्यासाठी 1965 मध्ये महापालिका प्रशासन संचालनालयाची स्थापना केली गेली. महापालिका प्रशासन संचालनालय, नगर परिषदा आणि शासन यांच्यात समन्वयक म्हणून देखील कार्य करते. महापालिका प्रशासन संचालनालयाला विभागीय स्तरावर प्रादेशिक संचालक आणि जिल्हा पातळीवर जिल्हाधिकारी साहाय्य करतात. **परिशिष्ट 2.1** मध्ये नागरी स्थानिक संस्थांची संघटनात्मक रचना दर्शविली आहे.

2.2.2 राज्यात तीन लाखांपेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या नागरी समुदायांसाठी सत्तावीस महानगरपालिकांची निर्मिती करण्यात आली आहे. लोकसंख्या आणि दरडोई उत्पन्न या निकषांच्या आधारावर ह्या 27 महानगरपालिकांचे पाच प्रवर्गात म्हणजे अ+, अ, ब, क, आणि ड असे वर्गीकरण[1] करण्यात आले आहे. सध्या**,** केवळ बृहन्मुंबई महानगरपालिका अ+ प्रवर्गात मोडते, तर अ प्रवर्गात दोन महानगरपालिका[2], ब प्रवर्गात तीन महानगरपालिका[3], क प्रवर्गात चार महानगरपालिका[4] आणि ड प्रवर्गात 17 महानगरपालिका आहेत[5].

त्याचप्रमाणे, लहान नागरी क्षेत्रांसाठी नगर पंचायतींसह 385 नगरपरिषदा निर्माण केल्या गेल्या असून लोकसंख्येच्या आधारावर त्यांचे वर्गीकरण[6] करण्यात आले आहे. सध्या,

---

1 प्रवर्ग अ+ (लोकसंख्या एक कोटीपेक्षा जास्त आणि दरडोई उत्पन्न ₹ 50,000 पेक्षा जास्त): एक; प्रवर्ग अ (लोकसंख्या 25 लाख ते एक कोटी दरम्यान आणि दरडोई उत्पन्न ₹ 8000 पेक्षा जास्त): दोन; प्रवर्ग ब (लोकसंख्या 15 लाख ते 25 लाख दरम्यान आणि दरडोई उत्पन्न ₹ 5,000 पेक्षा जास्त): तीन; प्रवर्ग क (लोकसंख्या 10 लाख ते 15 लाख दरम्यान आणि दरडोई उत्पन्न ₹ 3,000 पेक्षा जास्त): चार; आणि प्रवर्ग ड (लोकसंख्या 3 लाख ते 10 लाख दरम्यान): 17

2 नागपूर आणि पुणे

3 नाशिक, पिंपरी-चिंचवड आणि ठाणे

4 औरंगाबाद, कल्याण-डोंबिवली, नवी-मुंबई आणि वसई-विरार

5 अहमदनगर, अकोला, अमरावती, भिवंडी-निजामपूर, चंद्रपूर, धुळे, जळगाव, कोल्हापूर, लातूर, मालेगाव, मिरा- भाईंदर, नांदेड-वाघाळा, परभणी, पनवेल, सांगली-मिरज-कुपवाड, सोलापूर आणि उल्हासनगर

6 प्रवर्ग अ (लोकसंख्या एक लाख ते तीन लाख दरम्यान): 17; प्रवर्ग ब (लोकसंख्या 40 हजार ते एक लाख): 73; प्रवर्ग क (लोकसंख्या 25,000 ते 40,000 दरम्यान): 155; आणि नगर पंचायती (लोकसंख्या 10,000 ते 25,000 च्या दरम्यान): 140

राज्यात 'अ' प्रवर्गातील 17, 'ब' प्रवर्गातील 73 आणि 'क' प्रवर्गातील 155 नगरपरिषदा आणि 140 नगर पंचायती आहेत.

2.3 नागरी स्थानिक संस्थांची कार्यपद्धती

2.3.1 महानगरपालिका व नगरपरिषदा/नगर पंचायती यांची ठळक उत्तरदायित्व संरचना **तक्ता 2.1.2 व तक्ता 2.1.3** मध्ये दाखविली आहे.

तक्ता 2.1.2 महानगरपालिकांची उत्तरदायित्व संरचना

अ.क्र.	प्राधिकाऱ्यांचे नाव	सोपविलेली कार्ये
1.	सर्वसाधारण सभा	महापालिकेच्या महापालिका निधीतून होणारा खर्च, विविध प्रकल्प, योजनांची अंमलबजावणी इत्यादींशी संबंधित धोरणात्मक निर्णय घेणे इत्यादि.
2.	स्थायी समिती	अधिकार प्रदानानुसार अंदाजपत्रकास व खर्चास मंजुरी देण्यासंबंधी सर्व कार्ये
3.	महापालिका आयुक्त	सर्वसाधारण सभेने घातलेल्या अटींच्या अधीन राहून सर्व योजना व प्रकल्पांचे प्रशासन व कार्यान्वयन करणे, उत्पन्न व खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करणे व ते दरवर्षी स्थायी समितीसमोर ठेवणे, वार्षिक प्रशासन अहवाल व हिशेब पत्रक सादर करणे.
4.	महापालिकेचे मुख्य लेखापाल	वार्षिक अंदाजपत्रक तयार करणे, लेखे अंतिम करणे.
5.	महापालिकेचे मुख्य लेखापरीक्षक	महापालिकेचे अंतर्गत लेखापरीक्षक, महानगरपालिका लेख्यांचे लेखापरीक्षण, लेखापरीक्षण अहवाल तयार करून स्थायी समितीकडे सादर करणे
स्त्रोत : मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888 आणि महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949		

तक्ता 2.1.3: नगर परिषदा/नगर पंचायतींची उत्तरदायित्वाची संरचना

अ.क्र.	प्राधिकाऱ्यांचे नाव	सोपविलेली कार्ये
1.	सर्वसाधारण सभा	महापालिका निधीतून होणारा खर्च, विविध प्रकल्प, योजनांची अंमलबजावणी आदींबाबत धोरणात्मक निर्णय घेणे.
2.	स्थायी समिती	अधिकार प्रदानानुसार अंदाजपत्रकास व खर्चास मंजुरी देण्यासंबंधी सर्व कार्ये
3.	मुख्य अधिकारी	अंदाजपत्रक तयार करून स्थायी समितीला सादर करणे, परिषदेच्या वित्तीय व कार्यकारी प्रशासनाचे पर्यवेक्षण .
4	लेखा अधिकारी/ लेखा प्रमुख	नगरपरिषदेचे वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र तयार करणे, परिषदेच्या वित्तीय नोंदी ठेवणे.
5.	महापालिका लेखापरीक्षक	नगरपरिषदा/नगर पंचायतींच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण, लेखापरीक्षण अहवाल तयार करून मुख्याधिकाऱ्यांना सादर करणे. अंतर्गत लेखापरीक्षण करणे.
स्त्रोत: महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती व औद्योगिक वसाहत अधिनियम, 1965 व महाराष्ट्र नगरपालिका लेखा संहिता, 2013.		

2.3.2 कर्तव्ये व अधिकार

स्वयं-शासन संस्था म्हणून कार्य करण्यासाठी आणि त्यांना प्रदान करण्यात आलेल्या जबाबदा-या पार पाडण्यासाठी, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 च्या कलम 63 नुसार, मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888 च्या कलम 61 ते 68 नुसार आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती व औद्योगिक नागरी अधिनियम, 1965 च्या कलम 49 नुसार, नागरी स्थानिक संस्था त्यांचे कर्तव्य आणि अधिकार वापरतात ज्यामध्ये सार्वजनिक बांधकाम शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता, नगररचना व प्रशासन इत्यादी क्षेत्रांमध्ये विविध कार्ये करण्यासाठी वापरावयाच्या तरतुदी आहेत.

2.3.3 निधी, कार्ये आणि कार्याधिकारी यांचे नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे हस्तांतरण

74[व्या] घटनादुरुस्ती कायदा, 1992 मध्ये अनुच्छेद 243 डब्ल्युचा समावेश करण्यात आला, ज्यानुसार भारतीय संविधानाच्या बाराव्या अनुसूचीमध्ये नमूद केलेल्या 18 कार्यांच्या संबंधातील अधिकार आणि जबाबदाऱ्या महानगरपालिकांना हस्तांतरीत करण्यात आल्या. हस्तांतरित करण्यात आलेली सर्व 18 कार्ये मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888 च्या कलम 61 ते 68, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 च्या कलम 63 आणि आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती व औद्योगिक नागरी अधिनियम, 1965 च्या कलम 49 अंतर्गत नागरी स्थानिक संस्थांकडे सोपविण्यात आली होती.

सर्व 18 कार्ये नागरी स्थानिक संस्थांनी पार पाडली असली, तरी 10[7] कामांच्या बाबतीत त्यांचे पूर्ण अधिकार आहेत; दोन[8] कार्यामध्ये अंमलबजावणी करणारे अभिकरण होते; ज्याची, इतर राज्य शासनाच्या विभागांबरोबर परस्पर व्याप्तता होती आणि सहा कार्यामध्ये[9] राज्य संलग्नता होती.

राज्य शासनाच्या एकूण ₹ 2,40,233.83 कोटींच्या महसुली जमांपैकी 2021-22 वर्षासाठी ₹ 36,340.72 कोटी (15.13 टक्के) रकमेचा निधी देण्यात आला. केंद्रीय कर/शुल्कातील राज्याचा हिस्सा ₹ 54,318.06 कोटी, केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदान

---

7 (i) दफन व दफनभूमी, अंत्यसंस्कार व अंत्यसंस्कार करण्याची जागा, (ii) कोंडवाडे, प्राण्यांच्या संबंधित क्रौर्य रोखणे, कत्तलखाने व चर्मकारखाने यांचे नियमन, (iii) जन्म आणि मृत्यूच्या नोंदणीसह महत्वाची आकडेवारी, (iv) अग्निशमन सेवा, (v) सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि सौंदर्यविषयक पैलुंना प्रोत्साहन देणे, (vi) पथदिवे, वाहनतळ, बसथांबे यांसह सार्वजनिक सोयी-सुविधा, (vii) उद्याने, बागा, खेळाची मैदाने यासारख्या नागरी सुविधा आणि सुविधांची तरतूद, (viii) अपंग आणि मतिमंदांसह समाजातील दुर्बल घटकांच्या हिताचे रक्षण करणे, (ix) नागरी वनीकरण, (x) पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पर्यावरणीय बाबींना प्रोत्साहन देणे

8 आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी प्रयत्न करणे, नागरी दारिद्र्य निर्मूलन

9 (i) शहर नियोजनासह नागरी नियोजन, जमिनीच्या वापराचे नियमन व इमारतींचे बांधकाम, (ii) झोपडपट्टी सुधारणा आणि अद्ययावतीकरण, (iii) घरगुती, औद्योगिक आणि व्यावसायिक कारणांसाठी पाणी पुरवठा, (iv) सार्वजनिक आरोग्य, (v) स्वच्छता संवर्धन व घनकचरा व्यवस्थापन, (vi) रस्ते आणि पूल

₹ 38,759.68 कोटी आणि वस्तू व सेवा कराच्या बदल्यात भरपाई म्हणून ₹ 17,834.22 कोटी होते.

2.4 विविध समित्यांची स्थापना

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 243 झेडडी नुसार प्रत्येक राज्यात जिल्हा पातळीवर जिल्हा नियोजन समितीची स्थापन करणे बंधनकारक आहे. मुंबई महानगरपालिका अधिनियम 1888 आणि महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम 1949 नुसार प्रत्येक महानगरपालिकेमध्ये स्थायी समिती आणि परिवहन समिती अशा दोन समित्या असणे बंधनकारक आहे. अधिनियमात अशी देखील तरतूद आहे की महापालिकेने दिलेल्या कोणत्याही आदेशांचे पालन करण्यासाठी महापालिका वेळोवेळी विशेष समित्या देखील स्थापन करू शकते. महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती व औद्योगिक नागरी अधिनियम 1965 च्या कलम 62 नुसार प्रत्येक नगरपरिषदेत स्थायी समिती, नियोजन व विकास समिती, सार्वजनिक बांधकाम समिती इत्यादी विविध समित्या स्थापन करण्याची तरतूद आहे.

राज्यात जिल्हास्तरावर जिल्हा नियोजन समिती आणि महानगरपालिकेमध्ये, नगरपरिषदा/नगर पंचायतींमध्ये इतर समित्या स्थापन करण्यात आल्या.

2.5 लेखापरीक्षण व्यवस्था

2.5.1 प्राथमिक लेखापरीक्षकाकडून लेखापरीक्षण

स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालय हे महाराष्ट्र राज्यातील पंचायती राज संस्था आणि नागरी स्थानिक संस्थांचे प्राथमिक लेखापरीक्षक असून त्यांचे अधिकार आणि कार्य प्रामुख्याने "मुंबई स्थानिक निधी लेखापरीक्षा अधिनियम, 1930" नुसार ठरविले जातात, जे 2011 मध्ये महाराष्ट्र स्थानिक निधी लेखापरीक्षण अधिनियम म्हणून सुधारित केले गेले आहे. संबंधित कायद्यातील तरतुदींनुसार नागरी स्थानिक संस्थांचे लेखापरीक्षण केले जाते. मार्च 2011 मध्ये नागरी स्थानिक संस्थांच्या खात्यांचे प्रमाणीकरण स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालयाला देण्यात आले होते.

महाराष्ट्र शासनाच्या, वित्त विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली संचालकांच्या अध्यक्षतेखाली स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालय कार्य करते. यात सहा क्षेत्रीय कार्यालये असून प्रत्येक कार्यालय सहसंचालकांच्या अध्यक्षतेखाली आहे. सहाय्यक संचालक हे जिल्हा कार्यालयाचे प्रमुख असतात. 13व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार महानगरपालिकेचे लेखापरीक्षण करण्यासाठी, 2012 मध्ये सहसंचालक (महानगरपालिका लेखापरीक्षण) यांच्या नियंत्रणाखाली स्वतंत्र शाखा निर्माण करण्यात आली. महापालिका लेखापरीक्षण शाखा पुढे तीन उपशाखांमध्ये विभागली गेली आहे, ज्या प्रत्येक शाखेचे नेतृत्व उपसंचालक करतात.

स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालय गैरव्यवहार, फसवणूक किंवा अफरातफरींवर विशेष भर देऊन वित्तीय/अनुपालन लेखापरीक्षण करते. स्थानिक निधी लेखापरीक्षण संचालनालय,

मुंबई स्थानिक निधी लेखापरीक्षा अधिनियम, 1930 च्या कलम 9 मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे लेखापरीक्षण अहवाल तयार करते आणि लेखापरीक्षित कार्यालयाला जारी करते. स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालयाद्वारे, नागरी स्थानिक संस्थांचा वार्षिक लेखापरीक्षण आढावा अहवाल सुद्धा तयार केला जातो, ज्यामध्ये गंभीर त्रुटी आणि अनियमिततांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक संस्थांची एकत्रित आर्थिक स्थिती दर्शविली जाते. हा अहवाल स्थानिक निधी लेखापरीकक्षा संचालनालयाद्वारे नगर विकास विभागाला सादर केला जातो आणि त्यांच्याद्वारे तो राज्य विधिमंडळाला सादर केला जातो.

- जून 2022 पर्यंत, 27 पैकी आठ महानगरपालिकांचे[10] वर्ष 2015-16 पासून, 15 महानगरपालिकांचे[11] वर्ष 2016-17 पासून आणि चार महानगरपालिकांचे[12] वर्ष 2018- 19 पासून लेखापरीक्षण प्रलंबित होते.
- मुंबई स्थानिक निधी लेखापरीक्षा अधिनियमाच्या कलम 8 नुसार, स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालयाने लेखापरीक्षणाच्या शेवटच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत लेखापरीक्षण अहवाल लेखापरीक्षित कार्यालयाला देणे आवश्यक होते. 2021-22 मध्ये जारी करावयाच्या 24 महानगरपालिकांच्या लेखापरीक्षण अहवालांपैकी तीन (13 टक्के) अहवाल अद्याप (जून 2022) जारी करावयाचे बाकी होते.
- नगरपरिषदांमध्ये 2021-22 मध्ये जारी करण्यात आलेल्या 75 लेखापरीक्षण अहवालांपैकी 28 (37 टक्के) अहवाल विहित वेळेत, तर 47 (63 टक्के) कालमर्यादेनंतर जारी करण्यात आले. त्याचप्रमाणे, नगरपंचायतींमध्ये 2021-22 मध्ये जारी करण्यात आलेल्या 19 लेखापरीक्षण अहवालांपैकी सहा (32 टक्के) विहीत वेळेत तर 13 (68 टक्के) अहवाल कालमर्यादेनंतर जारी करण्यात आले होते.
- जून 2022 पर्यंत दुर्विनियोग, अफरातफर किंवा अपहाराशी संबंधित, ₹ 1.25 कोटीची 35 प्रकरणे, ₹ 28.23 कोटीची 1927 प्रकरणे आणि ₹ 65 लाखाची 29 प्रकरणे अनुक्रमे महानगरपालिका, नगरपरिषदा व नगर पंचायतींमध्ये थकित होती.
- स्थानिक निधी लेखापरीक्षण संचालनालयाने, वर्ष 2013-14 साठी, वार्षिक लेखापरीक्षा आढावा अहवाल नगर विकास विभागाला, जानेवारी 2021 मध्ये सादर केला होता, जो मार्च 2021 मध्ये राज्य विधिमंडळाला सादर करण्यात आला होता. वर्ष 2014-15 साठी वार्षिक लेखापरीक्षण आढावा अहवाल स्थानिक निधी लेखापरीक्षण संचालनालयाने जून 2022 मध्ये तयार केला होता आणि तो मुद्रणासाठी पाठविला गेला होता (ऑगस्ट 2022).

---

10 औरंगाबाद, कल्याण-डोंबिवली, कोल्हापूर, बृहन्मुंबई, नवी-मुंबई, सांगली-मिरज-कुपवाड, सोलापूर आणि ठाणे

11 अहमदनगर, अकोला, अमरावती, भिवंडी-निजामपूर, धुळे, जळगाव, लातूर, मालेगाव, नागपूर, नांदेड, नाशिक, परभणी, पिंपरी-चिंचवड, पुणे आणि उल्हासनगर

12 चंद्रपूर, मीरा-भाईंदर, पनवेल आणि वसई-विरार

- पंचायती राज संस्थाच्या वार्षिक लेखापरीक्षण आढावा अहवालाची चर्चा करण्यासाठी राज्य विधिमंडळाने पंचायत राज समितीची स्थापना केली असली तरी, नागरी स्थानिक संस्थांच्या वार्षिक लेखापरीक्षण आढावा अहवालाची चर्चा करण्यासाठी कोणतीही समिती स्थापन केली गेली नाही.

2.5.2 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याद्वारे लेखापरीक्षण

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्ये, अधिकार व सेवाशर्ती) अधिनियम, 1971 च्या कलम 14 अन्वये नागरी स्थानिक संस्थांचे लेखापरीक्षण केले जाते. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडून, स्थानिक निधी लेखापरीक्षण संचालनालयाला तांत्रिक मार्गदर्शन आणि सहाय्य सुद्धा केले जाते.

प्रारंभिक लेखे/अभिलेखे यांच्या स्थानिक लेखापरीक्षणात आढळलेली वित्तीय अनियमितता आणि दोष, परंतु त्याक्षणी निपटारा न झालेली अभिक्षणे, निरीक्षण अहवालांद्वारे कार्यालय प्रमुख आणि विभागीय प्राधिकाऱ्यांना कळविली जातात. सहा महिन्यांपेक्षा जास्त काळासाठी प्रलंबित असलेल्या अभिक्षणांची संख्या दर्शविणारी विवरणपत्रे देखील कार्यवाहीसाठी राज्य शासनाकडे पाठविली जातात. नागरी स्थानिक संस्थांच्या लेखापरीक्षणातून उद्भवलेली महत्त्वाची लेखापरीक्षा अभिक्षणे भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 151(2) नुसार राज्य विधिमंडळात सादर केल्या जाणाऱ्या भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या लेखापरीक्षण अहवालामध्ये समाविष्ट करण्यासाठी संस्कारित केली जातात.

2.6 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याद्वारे तांत्रिक मार्गदर्शन आणि पर्यवेक्षण

13व्या वित्त आयोगाच्या परिच्छेद 10.67 मध्ये अशी शिफारस केली (डिसेंबर 2009) आहे की, पंचायती राज संस्था आणि नागरी स्थानिक संस्था यांच्या लेखापरीक्षणासाठी आणि लेख्यांसाठी तांत्रिक मार्गदर्शन आणि पर्यवेक्षणाची जबाबदारी भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडे सोपविण्यात यावी. त्यानुसार वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी मार्च 2011 च्या शासन निर्णयानुसार तांत्रिक मार्गदर्शन आणि पर्यवेक्षणाची जबाबदारी भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडे सोपविली. स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालयाच्या लेखापरीक्षण अहवालावर भाष्य करण्याबरोबरच शासन निर्णयामध्ये भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी स्थानिक निधी लेखापरीक्षण संचालनालयाच्या अधिकाऱ्यांना आणि कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याची सुद्धा तरतूद केली होती.

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांना दिलेल्या तांत्रिक मार्गदर्शन आणि पर्यवेक्षणाच्या जबाबदारीचा एक भाग म्हणून सोपविण्यात आलेल्या मार्गदर्शन व पाठिंब्याच्या जबाबदारीचा एक भाग म्हणून राज्यातील महालेखाकारांचे अधिकारी स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालयाच्या अधिकाऱ्यांना दुहेरी नोंद लेखांकन पद्धती, आदर्श लेखांकन पद्धती प्रपत्रामध्ये लेखे ठेवणे, लेखापरीक्षा तपासणी, स्थानिक संस्थांमधील ई- गव्हर्नन्स, इत्यादींवर नियमित प्रशिक्षण देतात.

2.7 लेखापरीक्षण अभीक्षणांना प्रतिसाद

2.7.1 महालेखाकारांद्वारे लेखापरीक्षण केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांचे प्रलंबित निरीक्षण अहवाल/परिच्छेद

डिसेंबर 2022 पर्यंत, महालेखाकार यांच्याद्वारे मार्च 2022 पर्यंत लेखापरीक्षण केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांचे 5,855 परिच्छेदांचा समावेश असलेले 1158 निरीक्षण अहवाल **तक्ता 2.1.4** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे प्रलंबित होते.

तक्ता 2.1.4: निरीक्षण अहवाल आणि परिच्छेदांच्या प्रलंबिततेची स्थिती

वर्ष	तपासणी अहवाल	परिच्छेद
2017-18 पर्यंत	916	3876
2018-19	95	660
2019-20	109	858
2020-21	10	81
2021-22	28	380
एकूण	**1,158**	**5,855**

2.7.2 लेखापरीक्षण अहवालात/वार्षिक तांत्रिक निरीक्षण अहवालात उपस्थित केलेले परंतु लोकलेखा समितीद्वारे चर्चेसाठी प्रलंबित असलेले परिच्छेद

डिसेंबर 2022 अखेरीस 2005-06 ते 2015-16 या कालावधीतील लेखापरीक्षण अहवालात समाविष्ट केलेल्या 104 परिच्छेदांपैकी 37 परिच्छेद आणि 2016-17 व 2018-19 या वर्षांच्या वार्षिक तांत्रिक निरीक्षण अहवालात समाविष्ट केलेल्या 20 परिच्छेदांपैकी आठ परिच्छेद **तक्ता 2.1.5** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे लोकलेखा समितीच्या चर्चेसाठी प्रलंबित होते.

तक्ता 2.1.5 लोक लेखा समितीद्वारे चर्चेसाठी प्रलंबित असलेले लेखापरीक्षा परिच्छेद

लेखापरीक्षा अहवालाचे वर्ष	अहवालातील परिच्छेदांची संख्या	लोक लेखा समितीमध्ये चर्चिले गेलेले परिच्छेद	लोक लेखा समितीमध्ये चर्चेसाठी प्रलंबित असलेले परिच्छेद
2015-16 पर्यंत	104	67	37
2016-17	18	12	06
2017-18	01	00	01
2018-19	01	00	01
एकूण	**124**	**79**	**45**
2019-21*	04	00	04
* 31 मार्च 2021 च्या नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षकांच्या अनुपालन लेखापरीक्षण अहवालात 2019-21 या वर्षासाठी नागरी स्थानिक संस्थांच्या लेखापरीक्षण सामग्रीचा समावेश			

उत्तरदायित्व कार्यतंत्र आणि वित्तीय प्रतिवेदन बाबी

उत्तरदायित्व कार्यतंत्र

2.8 सामाजिक अंकेक्षण

सामाजिक अंकेक्षण ही एक सातत्यपूर्ण आणि सतत चालू असणारी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये प्रकल्प, कायदे, आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीत पारदर्शकता व सार्वजनिक जबाबदारीची आणि प्राथमिक हितैषींच्या सक्रिय सहभागासह त्याचा समाजामधील परिणाम याची खात्री करण्यासाठी अंमलबजावणीच्या विविध स्तरांवर कामाचे परिमाण आणि गुणवत्ता यांच्या पडताळणीचा समावेश आहे.

नागरी स्थानिक संस्थांनी राबविलेल्या योजनांचे सामाजिक लेखापरीक्षण करण्यासाठी अशी कोणतीही यंत्रणा अस्तित्वात नाही.

2.9 मालमत्ता कर मंडळ

मालमत्ता करांचे निर्धारण करण्यासाठी स्वतंत्र आणि पारदर्शक कार्यपद्धती निर्माण करण्यासाठी नागरी स्थानिक संस्थांच्या मदतीकरिता राज्यस्तरीय मालमत्ता कर मंडळाची स्थापना करण्याची शिफारस 13व्या वित्त आयोगाने केली होती. राज्य विधिमंडळाने महाराष्ट्र महापालिका मालमत्ता कर मंडळ अधिनियम 2011 जरी अंमलात आणला तरी, आजपर्यंत (डिसेंबर 2022) मालमत्ता कर मंडळाच्या स्थापनेची प्रक्रिया सुरू आहे.

2.10 सेवा स्तर मापदंड

केंद्र शासनाच्या नागरी विकास मंत्रालयाने, पाणी पुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन (सांडपाणी आणि स्वच्छता), घनकचरा व्यवस्थापन, आणि पर्जन्य जल वाहिन्या या चार प्रमुख क्षेत्रांमध्ये सेवा स्तर निर्देशांक जारी केले आहेत (जुलै 2008). सेवा स्तर निर्देशांकाने नागरी स्थानिक संस्थांच्या कामगिरीचे निरीक्षण आणि मूल्यमापन करण्यासाठी या प्रमुख क्षेत्रांमध्ये मापदंड स्थापित केले. केंद्र शासनाने विहित केलेले सेवा स्तर मापदंड फेब्रुवारी 2010 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने स्वीकारले होते जेणेकरून सर्व नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे ते अंमलात आणले जातील. नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी जारी केलेल्या निर्देशांनुसार (ऑक्टोबर 2010) नागरी स्थानिक संस्थांनी, प्रत्येक आर्थिक वर्षात सेवा स्तर मापदंडांच्या कामगिरीसाठी उद्दिष्टे निश्चित करणे आणि या उद्दिष्टांच्या साद्ध्यांचा तपशील राज्य शासनाला सादर करणे आवश्यक होते. राज्य शासनाने निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांनुसार नागरी स्थानिक संस्थांमधील उद्दिष्टे आणि साध्ये दर्शविणारी वार्षिक अधिसूचना जारी केली.

नगर विकास विभागाने एप्रिल 2022 मध्ये 2021-22 या वर्षासाठी सेवा स्तर मापदंडांसाठी उद्दिष्ट अधिसूचित केले होते.

2.11 आगीच्या धोक्यांना प्रतिसाद

13[व्या] वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार, सर्व महानगरपालिका ज्यांची लोकसंख्या 2001 च्या जनगणनेनुसार एक दशलक्षपेक्षा जास्त आहे, त्या सर्व महानगरपालिकांनी आपापल्या क्षेत्रात आगीच्या धोक्यांना प्रतिसाद आणि शमन यासाठी योजना तयार ठेवावी.

त्यानुसार, मार्च 2011 मध्ये नगर विकास विभागाने महानगरपालिकांसाठी आगीच्या धोक्यांना प्रतिसाद आणि शमन आराखडा तयार केला.

2.12 उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करणे

मुंबई वित्तीय नियम, 1959 असे नमूद करतो की, विशिष्ट कारणांसाठी देण्यात आलेल्या अनुदानांची उपयोगिता प्रमाणपत्रे विभागीय अधिकाऱ्यांनी अनुदानित संस्थांकडून प्राप्त करावीत आणि पडताळणीनंतर, उपयोगिता प्रमाणपत्रे त्यांच्या मंजुरीच्या दिनांकापासून 12 महिन्यांच्या आत अन्यथा निर्दिष्ट केल्याशिवाय संबंधित लेखा कार्यालयास, म्हणजेच महालेखाकार कार्यालय (लेखा व अधिदान), महाराष्ट्र यांना अग्रेषित करावीत.

जून 2022 अखेरीस, मार्च 2021 पर्यंत मुक्त केलेल्या ₹ 13,645.33 कोटी अनुदानाची 760 उपयोगिता प्रमाणपत्रे क्षेत्रीय कार्यालयांकडून प्रलंबित होती. 760 प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांपैकी ₹ 3,569.92 कोटी (26.16 टक्के) रकमेची 164 उपयोगिता प्रमाणपत्रे एक ते दोन वर्षांपासून, ₹ 651.43 कोटी (4.77 टक्के) रकमेची 114 उपयोगिता प्रमाणपत्रे तीन ते चार वर्षांपासून, आणि ₹ 9423.98 कोटी (69.06 टक्के) रकमेची 482 उपयोगिता प्रमाणपत्रे चार वर्षांहून अधिक काळ प्रलंबित होती

2.13 नागरी स्थानिक संस्थांचे अंतर्गत लेखापरीक्षण आणि अंतर्गत नियंत्रण प्रणाली

परिणामकारक अंतर्गत नियंत्रण प्रणाली आणि कायदे, संहिता आणि नियमपुस्तिका यांचे काटेकोर पालन, त्रुटी आणि अनियमितता यांची जोखीम कमी करतात आणि अपव्यय, दुरुपयोग आणि गैरव्यवहार यांच्यापासून साधनसंपत्तीचे रक्षण करण्यास मदत करतात.

महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम 1949 च्या कलम 105 व मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888 च्या कलम 135 मध्ये अशी तरतूद आहे की, महापालिका मुख्य लेखापरीक्षकांनी महापालिकेच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण करावे आणि त्याचा अहवाल महानगरपालिकेच्या स्थायी समितीस सादर करावा. महापालिका मुख्य लेखापरीक्षक हे महानगरपालिकेचे अंतर्गत लेखापरीक्षक म्हणून काम करतात. महाराष्ट्र महानगरपालिका लेखा संहिता, 2013 च्या नियम 393 आणि 394 नुसार महापालिका लेखापरीक्षकांनी महापालिकेच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण करावे आणि नगर परिषद/नगर पंचायतीच्या मुख्य अधिकाऱ्यांना सादर करावा.

रोकड वहीचा पासबुक बरोबर ताळमेळ न घेणे, रोकड वही न ठेवणे**,** रोकड वही ठेवण्यातील त्रुटी**,** वार्षिक लेखे तयार करण्यास विलंब करणे, या **परिच्छेद 2.11.4.1, 2.11.4.2** आणि **2.11.5.1** मध्ये चर्चिलेल्या गोष्टींवरून नागरी स्थानिक संस्थांमधील अंतर्गत नियंत्रण अपर्याप्त असल्याचे दिसून येते.

2.14 वित्तीय प्रतिवेदन बाबी

2.14.1 निधीचा स्त्रोत

नागरी स्थानिक संस्थांच्या साधनसंपत्तीत स्वतःचा महसूल, अभिहस्तांकीत महसूल, केंद्र/राज्य शासनाचे अनुदान आणि कर्जे यांचा समावेश असतो जे **आलेख 1** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे आहे:

आलेख 1: निधीचा स्त्रोत

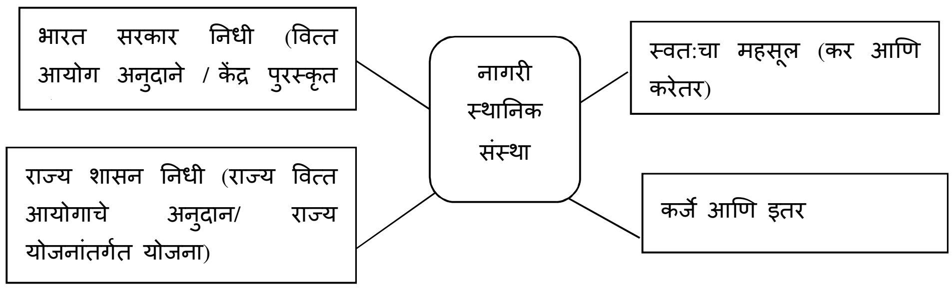

23 महानगरपालिका आणि 385 नगर परिषदा आणि नगर पंचायती यांची 2017-18 ते 2021-22 दरम्यानची जमा आणि खर्चाची एकंदर स्थिती **तक्ता 2.1.6** मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.1.6: नागरी स्थानिक संस्थांची 2017-18 ते 2021-22 दरम्यानची जमा आणि आणि खर्चाची स्थिती

(₹ कोटींत)

तपशील	2017-18		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22	
	महानगर पालिका	नगर परिषदा/ नगर पंचायती	महानगर पालिका	नगर परिषदा/ नगर पंचायती	महानगर पालिका	नगर परिषदा/ नगर पंचायती	महानगर पालिका	नगर परिषदा/ गर पंचायती	महानगर पालिका	नगर परिषद/ नगर पंचायत
स्वतःचा महसूल	29,711.64	2,097.30	26,997.64	2,277.73	28,300.30	2,209.35	26,704.96	2,094.59	44,877.83	2,946.35
महाराष्ट्र शासनाकडून मिळालेले अनुदान	12,710.80	4,323.34	15,934.11	5,848.34	16,926.63	5,680.83	18,704.26	5,309.94	19,040.07	4,982.13
वित्त आयोग (14वा व 15वा) अनुदान	338.86	2,123.42	903.88	2,286.31	1,014.57	2,782.03	967.06	975.45	811.66	1,155.13
केंद्र शासनाची इतर अनुदाने	211.71	382.02	483.14	580.65	445.07	556.60	358.18	567.50	249.00	681.16
इतर जमा	4,682.33	5204.72	4,593.75	5,042.94	5,064.42	6,261.54	4,061.73	2,766.56	4,193.77	4,704.17
एकूण जमा	**47,655.34**	**14,077.56**	**48,912.52**	**15,951.17**	**51,750.99**	**17,597.09**	**50,140.59**	**11,717.04**	**69,172.33**	**14,478.91**
एकूण जमांशी स्वतःच्या महसुलाची टक्केवारी	62.35	14.90	55.20	14.28	54.69	12.56	53.26	17.88	64.88	20.35
एकूण खर्च	**38,758.64**	**13,194.17**	**42,378.20**	**15,649.37**	**49,291.00**	**24,110.63**	**54,536.31**	**15,742.83**	**63,120.71**	**18,432.62**
स्त्रोत: महानगरपालिका/नगरपरिषदा/नगर पंचायती यांनी दिलेली माहिती										

तक्ता 2.1.6 वरून असे निदर्शनास येते की, महानगरपालिकांच्या बाबतीत 2017-18 मधील स्वतःच्या महसुलाच्या एकूण जमेच्या टक्केवारीच्या तुलनेत वर्ष 2018-19 ते 2020-21 मध्ये घट झाली. नगरपरिषदा आणि नगर पंचायतीच्या बाबतीत असे निदर्शनास येते की, 2017-18 मधील स्वतःच्या महसुलाची एकूण जमेच्या टक्केवारीच्या तुलनेत वर्ष 2018-19 आणि 2019-20 मध्ये घट झाली. स्वतःच्या महसुलातील घटीची कारणे जकात रद्द करणे आणि कोविड-19 महामारीमुळे प्रलंबित मालमत्ता कर वसुली ही होती. असे असले तरी एकूण जमांमध्ये स्वत:च्या महसुलाची टक्केवारी महानगरपालिकांमध्ये वर्ष 2021-22 मध्ये आणि वर्ष 2020-21 व 2021-22 या वर्षांसाठी नगरपरिषदा व नगर पंचायतींमध्ये सकारात्मक कल दिसून आला.

2.14.2 राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशी

मार्च 2018 मध्ये 2020-25 या कालावधीसाठी गठित पाचव्या राज्य वित्त आयोगाने ऑगस्ट 2019 मध्ये शिफारशींसह त्यांचा अहवाल ऑगस्ट 2019 मध्ये शासनाला सादर केला जो डिसेंबर 2020 मध्ये राज्य विधिमंडळात सादर करण्यात आला.

वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींचे ढोबळमानाने दोन प्रकारांत वर्गीकरण करता येईल: (1) सरकारी तिजोरीवर आर्थिक भार पडणाऱ्या शिफारशी आणि (2) प्रशासकीय स्वरूपाच्या शिफारशी.

पाचव्या वित्त आयोगाने केलेल्या 169 शिफारशींपैकी 91 शिफारशी (आर्थिक भार: 16 आणि प्रशासकीय स्वरूप: 75) पूर्णपणे स्वीकारल्या गेल्या (डिसेंबर 2020), तर 30 शिफारशी (आर्थिक भार: 13 आणि प्रशासकीय स्वरूप: 17) अंशतः स्वीकारल्या गेल्या. 13 शिफारशींवर कारवाई करण्यात आली (आर्थिक भार: आठ आणि प्रशासकीय स्वरूप: पाच). उर्वरित 35 शिफारशी महाराष्ट्र शासनाने फेटाळून लावल्या.

पाचव्या वित्त आयोगाच्या स्वीकृत शिफारशींवर नगर विकास विभागाने केलेल्या कारवाईची प्रतीक्षा होती (डिसेंबर 2022).

2.14.3 नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे केंद्रीय वित्त आयोगाच्या अनुदानाचा वापर

2019-20 या वर्षात महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक संस्थांना ₹ 3,798.23 कोटींच्या अनुदानाची शिफारस 14$^{व्या}$ वित्त आयोगाने केली होती. त्या तुलनेत ₹ 2,979.02 कोटी मूलभूत अनुदान भारत सरकारने महाराष्ट्र शासनाला मुक्त केले होते, तर वर्ष 2019-20 साठी ₹ 819.21 कोटी कार्यात्मक अनुदान अद्याप मुक्त करावयाचे होते.

2020-21 आणि 2021-22 या वर्षात 15$^{व्या}$ वित्त आयोगाने, नागरी स्थानिक संस्थांना अनुक्रमे ₹ 2,806 कोटी[13] आणि ₹ 2,121 कोटी[14] रकमेच्या अनुदानाची शिफारस केली होती. भारत सरकारने महाराष्ट्र शासनाला दिलेल्या अनुदानाची स्थिती आणि महाराष्ट्र

[13] ₹ 1,586 कोटी, दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या शहरांसाठी आणि दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या नसलेल्या शहरांसाठी ₹ 1,220 कोटी

[14] ₹ 1,199 कोटी दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या शहरांसाठी आणि ₹ 922 कोटी दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या नसलेल्या शहरांसाठी

शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांना दिलेले अनुदान, नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे अनुदानाचा वापर **तक्ता 2.1.7** मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.1.7: 14[व्या] आणि 15[व्या] वित्त आयोगाच्या अनुदानांची मुक्तता आणि वापर

(₹ कोटींत)

वर्ष	अनुदानाची वर्गवारी	14[व्या] आणि 15[व्या] वित्त आयोगाने शिफारस केलेले अनुदान	भारत सरकारने मुक्त केलेले प्रत्यक्ष अनुदान	महाराष्ट्र शासनाकडून नागरी स्थानिक संस्थांना मुक्त केलेले अनुदान	सादर केलेल्या उपयोगिता प्रमाणपत्रांनुसार नागरी स्थानिक संस्थांनी प्रत्यक्षात खर्च केलेली अनुदाने	वापर करावयाचे शिल्लक अनुदान
14[वा] वित्त आयोग						
2019-20	मूलभूत	2,979.02	2,979.02	2,979.02	395.77	2,583.25
	कार्यात्मक	819.21	0	0	उपलब्ध नाही-	उपलब्ध नाही-
15[वा] वित्त आयोग						
2020-21	दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असणारी शहरे	1,586.00	1,586.00	1,586.00	39.56	1,546.44
	दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या नसलेली शहरे	1,220.00	1,220.00	1,220.00	113.54	1,106.46
2021-22	दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असणारी शहरे	1,199.00	400.00	400.00	0.00	400.00
	दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या नसलेली शहरे	922.00	922.00	922.00	0.00	922.00
	एकूण				उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही

स्त्रोत: 15[व्या] वित्त आयोगाअंतर्गत छावणी बोर्डांना देण्यात आलेल्या अनुदानासह नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन आणि महापालिका प्रशासन संचालनालयाने सादर केलेली माहिती

2.14.4 दस्त ऐवजांची देखभाल

2.14.4.1 रोकडवही

महाराष्ट्र कोषागार नियम 1968 च्या नियम 98 (2) (ii) नुसार, प्रत्येक आर्थिक व्यवहार झाल्यावर लवकरात लवकर त्याची नोंद रोकड वहीत करावयाची असते आणि त्यांची तपासणी केल्याचे प्रमाण म्हणून कार्यालय प्रमुखाने ती साक्षांकित करावयाची असते.

दस्तऐवजांच्या छाननीमध्ये, 2019-21 या वर्षात चाचणी-तपासणी केलेल्या 150 पैकी 14 कार्यालयांमध्ये आणि 2021-22 या वर्षात, चाचणी-तपासणी केलेल्या 27 पैकी एका कार्यालयामध्ये (पुणे महानगरपालिका), रोकड वह्या योग्य प्रकारे न ठेवणे, रोकड वह्या अपूर्ण ठेवणे, विविध योजनांसाठी स्वतंत्र रोकड वह्या न ठेवणे अशा अनेक विसंगती आढळून आल्या **(परिशिष्ट 2.2)**.

2.14.4.2 रोकड वह्यांमधील शिल्लक रकमेचा बँक पासबुक बरोबर ताळमेळ

राष्ट्रीय महापालिका लेखा नियमपुस्तिका, 2004 च्या परिच्छेद 30.5 नुसार, प्रत्येक महिन्याच्या अखेरीस बँक खात्यांमधील शिल्लक रक्कमेचा ताळमेळ रोकड वहीतील शिल्लक रकमेशी घेणे आवश्यक होते. वर्ष 2019-21 व 2021-22 मध्ये चाचणी-तपासणी केलेल्या अनुक्रमे 150 कार्यालयांपैकी 12 कार्यालयांमध्ये आणि 27 कार्यालयांपैकी सात कार्यालयांमध्ये रोकड वह्यांच्या शिल्लक रकमेचा ताळमेळ बँक पासबूकच्या शिल्लक रकमेशी घेतला गेला नव्हता **(परिशिष्ट 2.3).**

2.14.4.3 15[व्या] वित्त आयोगांतर्गत ₹ 799.00 कोटींच्या अनुदानाचे संवितरण न करणे

15[व्या] वित्त आयोगाच्या शिफारशींच्या कार्यचालन मार्गदर्शक सुचनांनुसार (जुलै 2021) वर्ष 2021-22 पासून अनुदानाची रक्कम मुक्त करण्यासाठी, पात्रता निश्चित करण्यासाठी एक पूर्वअट अशी होती की प्रत्येक राज्य शासन आणि प्रत्येक श्रेणी-1[15] शहर/नगराने गृहनिर्माण आणि नागरी व्यवहार मंत्रालय यांच्याबरोबर त्रिपक्षीय सामंजस्य करारावर स्वाक्षरी करावी, ज्यामध्ये दिनांक 01/04/2021 पर्यंतची आधारभूत पातळी, सेवा स्तर मापदंड, वार्षिक उद्दिष्टे/निष्पत्ती आणि पाणीपुरवठ्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, जलसंवर्धनासाठी उपाय आणि घनकचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छ भारत अभियानासाठी शाश्वत निष्पत्ती यांसाठी प्रोत्साहने यांचा समावेश असेल. भारत सरकारने 2021-22 या वर्षासाठी प्रथम श्रेणीच्या शहरांसाठी (दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असणारी शहरे) ₹ 1,199 कोटींच्या अनुदानाचे वाटप (ऑक्टोबर 2020) केले आहे.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की महाराष्ट्र शासन आणि बृहन्मुंबई, औरंगाबाद नागपूर, नाशिक, पुणे आणि वसई विरार या दशलक्षापेक्षा अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या सहा शहरांच्या महानगरपालिकांद्वारे, गृहनिर्माण आणि नागरी व्यवहार मंत्रालय यांच्याबरोबर 2021-22 च्या अखेरीस (मार्च 2022) घनकचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छतेसाठी सामंजस्य करार केला गेला आहे ज्यामुळे वर्ष 2021-22 साठी ₹ 799 कोटींचे अनुदान (ऑगस्ट 2022) मुक्त करण्यात आले नाही. अशाप्रकारे, सामंजस्य करार करण्यास विलंब झाल्यामुळे, नागरी स्थानिक संस्थांना, घनकचरा व्यवस्थापन व स्वच्छता योजना राबविण्यासाठी, 15[व्या] वित्त आयोगाचे अनुदान मिळू शकले नाही.

2.14.4.4 15[व्या] वित्त आयोगाअंतर्गत अनुदान मिळण्यासाठी प्रलंबित कार्यवाही

वर्ष 2022-23 ते 2025-26 या कालावधीत 15[व्या] वित्त आयोगांतर्गत अनुदान मिळण्यासाठी एक पूर्वअट अशी होती की, राज्यांनी मालमत्ता कराचे चटईक्षेत्र/किमान दर अधिसूचित करावेत आणि मालमत्ता कर वसुलीची यंत्रणा कार्यान्वित करावी.

---

[15] श्रेणी 1 शहरे: दशलक्षापेक्षा अधिक लोकसंख्या असणारी शहरे श्रेणी 2 शहरे: दशलक्षापेक्षा कमी लोकसंख्या असणारी शहरे

लेखापरीक्षणात असे दिसून आले आहे की नगर विकास विभागाने मालमत्ता कराचे चटईक्षेत्र/किमान दर अधिसूचित केले नाहीत (ऑक्टोबर 2022) ज्यामुळे नागरी स्थानिक संस्थांना 15व्या वित्त आयोगाचे अनुदान मिळू शकले नाही.

2.14.5 नागरी स्थानिक संस्थांकडून लेख्यांची देखभाल

11व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार, भारत सरकारच्या नगर विकास मंत्रालयाने भारताच्या नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांच्याशी विचारविनिमय करून नागरी स्थानिक संस्थांनी उपार्जित आधारित लेखे ठेवण्याची अंमलबाजवणी करण्यासाठी नोव्हेंबर 2004 मध्ये राष्ट्रीय महापालिका लेखे नियमपुस्तिकेला अंतिम स्वरूप दिले.

नगर विकास विभागाने 2005-06 पासून राष्ट्रीय महापालिका लेखे नियमपुस्तिका स्वीकारली (जुलै 2005).

सर्व महानगरपालिकांनी उपार्जित पद्धतीवर आधारित लेखे ठेवण्याचा अवलंब केला. 245 नगरपरिषदांपैकी 244 नगरपरिषदा आणि 140 नगरपंचायतींपैकी 135 नगर पंचायती उपार्जित पद्धतीवर आधारित लेखे ठेवत होत्या, तर एक नगर परिषद[16] आणि पाच नगर पंचायतींमध्ये[17] अद्याप त्याची अंमलबजावणी झालेली नाही.

2.14.5.1 वार्षिक लेखे तयार करण्यातील प्रलंबितता

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने त्यांचे वार्षिक लेखे त्यानंतर येणाऱ्या वर्षाच्या 31 जुलै पर्यंत आणि इतर महानगरपालिकांनी त्यांचे लेखे त्यानंतर येणाऱ्या वर्षाच्या एप्रिलच्या पहिल्या दिवसानंतर जेवढ्या लवकर शक्य होईल तेवढ्या लवकर तयार करणे गरजेचे असते. नगर परिषद/नगर पंचायती यांचे वार्षिक लेखे त्यानंतर येणाऱ्या वर्षाच्या 30 जून पर्यंत तयार करणे आवश्यक असते. महानगरपालिका आणि नगर परिषदा/पंचायतींनी मंजूर केलेले वार्षिक लेखे संचालक, स्थानिक निधी लेखापरीक्षा प्रमाणित करतात.

27 महानगरपालिकांपैकी 15 महानगरपालिकांनी दिलेल्या माहितीवरुन उघड झाले की, केवळ तीन महानगर पालिकांनी 2021-22 पर्यंतचे वार्षिक लेखे तयार केले होते, तर 12 महानगरपालिकांचे वार्षिक लेखे तयार करणे **तक्ता 2.1.8** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे प्रलंबित होते.

---

16 नागरदेवळे नगरपरिषद

17 तीर्थपुरी, मालेगाव (ब), मंचर, पाली, आणि आटपाडी नगर पंचायती

तक्ता 2.1.8: महानगरपालिकांकडून वार्षिक लेखे तयार करण्यातील प्रलंबितता

ज्या वर्षापासून प्रलंबित आहेत	महानगरपालिकांची संख्या	महानगरपालिकांची नावे
2017-18	01	पनवेल
2018-19	02	लातूर, ठाणे
2019-20	02	अमरावती, नवी मुंबई
2020-21	07	अकोला, चंद्रपूर, कोल्हापूर, मिरा-भाईंदर, मालेगाव, पिंपरी-चिंचवड, सांगली-मिरज-कुपवाड
2021-22	03	भिवंडी-निजामपूर, वसई-विरार, उल्हासनगर
एकूण	**15**	
उर्वरित 12 महानगरपालिकांनी, म्हणजेच बृहन्मुंबई महानगरपालिका, कल्याण-डोंबिवली, नाशिक, जळगाव, धुळे, अहमदनगर, औरंगाबाद, नांदेड, वाघाळा, परभणी, पुणे, सोलापूर आणि नागपूर यांनी माहिती सादर केली नाही		

245 नगरपरिषदा आणि 140 नगर पंचायतींनी दिलेल्या माहितीनुसार (सप्टेंबर 2022) वार्षिक लेखे तयार करण्यातील प्रलंबितता **तक्ता 2.1.9** मध्ये असून त्याचा तपशील **परिशिष्ट 2.4** मध्ये दिला आहे.

तक्ता 2.1.9: नगरपरिषदा व नगर पंचायतींकडून वार्षिक लेखे तयार करण्यातील प्रलंबितता

या वर्षापासून प्रलंबित	नगर परिषदांची संख्या	नगरपंचायतींची संख्या
2015-16	0	02
2016-17	01	0
2017-18	06	01
2018-19	0	01
2019-20	06	03
2020-21	23	17
2021-22	144	71
एकूण	**180**	**95**

2.14.6 संक्षिप्त आकस्मिक आणि तपशीलवार आकस्मिक देयकांशी संबंधित मुद्दे

महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 नुसार, आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांनी तपशीलवार आकस्मिक देयके (अंतिम खर्चाच्या प्रमाणकांच्या प्रती जोडून) आहरित केलेल्या संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या बदल्यात 30 दिवसांच्या आत महालेखाकार कार्यालय (लेखे व अधिदान), महाराष्ट्र यांना सादर करणे आवश्यक होते. डिसेंबर, 2022 पर्यंत, नगर विकास विभागाशी संबंधित कोणतीही तपशीलवार आकस्मिक देयके प्रलंबित नव्हती.

चिंतामणि साने.

प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I,
महाराष्ट्र, मुंबई

मुंबई
दिनांक: 29 मे 2025